

Research Paper

Historical Time of Hegel's and the Dialectical Reflection of Events in Bayhaqi's History

Mohammadamin Ehsani Estahbanati*

¹ Assistant Professor in Department of Persian Language and Literature Education, Farhangian University, P.O 14665-889, Tehran, Iran.



10.22080/lpr.2025.29537.1120

Received:

June 23, 2025

Accepted:

September 22, 2025

Available online:

February 26, 2026

Keywords:

Historical time, Hegel's philosophy, Bayhaqi's history, dialectics of events, Persian literature.

Abstract

The concept of "historical time" is one of the most fundamental concepts in the philosophy of history, which has been systematically and dialectically explained in the works of philosophers such as Georg Wilhelm Friedrich Hegel. On the other hand, in the tradition of Persian historiography, Bayhaqi's History, as an outstanding example of historical narrative, has complex and thought-provoking structures in its dealing with time. This article seeks to compare and analyze, from a comparative perspective, the temporal structure and narrative style in Bayhaqi's History with the concept of historical time in Hegel's philosophy. The aim of this research is to identify and analyze the conceptual and structural similarities and differences between dialectical time in Hegel's philosophy and narrative time in Bayhaqi's History. Also, an attempt has been made to consider the role of narrative, historical causality, and self-awareness in the representation of time. The research method is qualitative and analytical-comparative, which is based on textual analysis and case studies of parts of Bayhaqi's history (such as the story of Hasanak, the death of Masoud, and the narrative of Ahmad Hassan Maimandi and Bu Nasr Mushkan). Hegelian sources, relying on lectures on the philosophy of history, have been the theoretical basis. The findings show that although Bayhaqi does not write within the framework of systematic philosophy, his narratives have a causal, progressive, and reflective temporal structure that is close to the Hegelian understanding of historical time. By using return to the past, foreknowledge of the future, moral judgment, and the dialectical structure of contradictions, he represents history not simply as a record of events, but as an arena for the formation of meaning and consciousness, and shows that historical narrative, in the Persian tradition, is also capable of analysis within the framework of modern concepts of the philosophy of history.

*Corresponding Author: Mohammadamin Ehsani Estahbanati

Address: Assistant Professor in Department of Persian Language and Literature Education, Farhangian University, P.O 14665-889, Tehran, Iran.

Email: ma.ehsani@cfu.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

Tārīkh-i Bayhaqī by Abul-Fazl Bayhaqī is among the most distinguished examples of classical Persian historiography, a work that is beyond a straightforward report of the Ghaznavid court's events. This work comprises a complex structure, reflective narration, and a multi-layered language, relying specifically on temporal construction and the narrator's introspective commentary. Rather than being a mere chronological text, Tārīkh-i Bayhaqī utilizes narrative techniques and literary strategies, making it suitable for analysis within historical and literary domains. Moving beyond simple chronicling, Bayhaqī transforms history into a medium for examining the instability of authority, personal and communal ethics, and human fate. The temporal structure in Tārīkh-i Bayhaqī is not only based on calendar-based sequences, but it also uses techniques, such as retrospection, foreshadowing, narrative repetition, and the narrator's ethical reflections to produce a conception of historical time that can be compared with Hegel's philosophical time.

2. Purpose, Literature Review, and Method

The main questions of this article are as follows: Can the temporal and narrative structures of Tārīkh-i Bayhaqī be interpreted in light of "historical time" and the dialectical reasoning of history in Hegelian philosophy? Does this work reveal a contemplative understanding of history that extends beyond mere event recording? Using comparative and hermeneutical analysis, this study seeks to investigate the relationship between

classical Persian historical narration and modern Western philosophy of history. To this end, the notion of historical time and the narrative role in Hegel's philosophy of history are first reviewed; subsequently, the temporal structure and narrative methods of Tārīkh-i Bayhaqī are analyzed; finally, the philosophical and narrative points of intersection and divergence between these systems are explained. By adopting an interdisciplinary perspective, this research offers an opportunity for philosophical readings of classical Persian historical texts.

Relying on the course "Lectures on the Philosophy of History", Hegelian sources have been a theoretical foundation.

This study employs a descriptive-analytical method and is based on a comparative approach.

3. Discussion

By departing from a mechanical time, Bayhaqī renders time a reflective domain in which events are arranged according to the internal logic of history rather than a solely superficial sequence. In this regard, the temporal structure of Tārīkh-i Bayhaqī can be compared with Hegel's concept of "historical time". In Hegel's view, historical time is not a mere flow of moments but a platform for the dialectical movement of spirit toward the realization of freedom, a history in which contradictions manifest within events and progress along a dialectical path. Similarly, Bayhaqī highlights political, ethical, and personal contradictions among historical figures, such as Ahmad Hasan, Abu Sahl Zawzani, Sultan Mas'ud, and Hasanak, producing narratives in which events acquire meaning through conflict, crisis, and transformation rather than remaining

static. Narratives, like the fall of Fazl or the death of Hasanak, reveal a dramatic movement from stability to chaos, and then the narrator's moral reflection, a movement reflecting dialectical reasoning. Another important element is the narrator's role in time architecture. Bayhaqi does not present himself as a detached historian but as a self-conscious narrator who constructs time through precise language and analytical and occasionally critical prose. Utilizing his lived experiences at court, he analyzes power structures and, by incorporating memories, conversations, and detailed descriptions, converts time into a medium for constructing history and collective identity. Therefore, the temporal structure of the text does not merely recount the past but produces a lived historical experience in the present, inviting readers to engage in historical reflection. Bayhaqi also uses semantic repetition and parallel narratives to convey a more intricate understanding of temporal passage. Similar events appear with different characters throughout the text, suggesting a tragic cyclical circle of history. However, each recurrence introduces a new layer of ethical awareness or judgment, enriching the text with dialectical depth. This can be understood as a form of "progressive-cyclical time": the past returns with new lessons or critical perspectives. Ultimately, the historical structure of *Tārīkh-i Bayhaqī* relies on a time-oriented, multi-layered, and analytical narrative in which time is used as a dynamic and conceptual element. This structure enables innovative interpretations of history, ethics, and power, producing a text that not only recounts the past but also explores meaning within time. Consequently, with archaic prose but pioneer insight, Bayhaqi transforms

history into a scene for power play, moral thinking, and dialectical movement, with potential for philosophical and comparative interpretations in the contemporary era.

4. Conclusion

Interpreting *Tārīkh-i Bayhaqī* from the perspective of Hegelian philosophy of history is not only a mere alignment but also a method for rethinking the nature of historical narratives across different traditions. This alignment reveals that non-Arabic classical texts possess high potential for philosophical understanding of history. Bayhaqi's narrative within the lived historical context of Iran presents an understanding of time that is loyal to the past while thinking about the future and addresses both the historical determinism and ethical responsibilities of individuals. This time resonates with Hegel's notion of time, where history is not simply the occurrence of incidents but a meaning, conflict, and awareness. It appears that any comparison between Hegel and Bayhaqi without considering their methodological distinctions is incomplete. Hegel's philosophy of history is a systematic, comprehensive, and rational construct designed to explain the overall process of Spirit's self-consciousness within the flow of time. In contrast, Bayhaqi's historiography is based on lived experience, detailed narration, and moral-political analyses. Unlike Hegel, he never seeks to formulate a comprehensive theory of history; rather, he reconstructs events based on his memories and court documents. Therefore, the dialectical similarities identified between the two texts result from a coincidental alignment in narratives, rather than from a shared philosophical foundation.

زمان تاریخی هگل و بازتاب دیالکتیکی رویدادها، در تاریخ‌بیهقی

محمدامین احسانی اصطهباناتی^{*۱}

^۱ استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵، تهران، ایران.



10.22080/lpr.2025.29537.1120

چکیده

مفهوم «زمان تاریخی» یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم، در فلسفه تاریخ، به شمار می‌رود که در آثار فیلسوفانی چون گئورگ ویلهلم فریدریش هگل، به صورت نظام‌مند و دیالکتیکی، تبیین شده است. از سوی دیگر، در سنت تاریخ‌نگاری فارسی، تاریخ بیهقی، به عنوان نمونه‌ای برجسته از روایت‌پردازی تاریخی، دارای ساختارهایی پیچیده و تأمل‌برانگیز، در برخورد با زمان است. این مقاله، در پی آن است تا از منظری تطبیقی، ساختار زمانی و شیوه روایت در تاریخ بیهقی را، با مفهوم زمان تاریخی، در فلسفه هگل، مقایسه و تحلیل کند. هدف این پژوهش، شناسایی و تحلیل شباهت‌ها و تفاوت‌های مفهومی و ساختاری، میان زمان دیالکتیکی، در فلسفه هگل و زمان روایی، در تاریخ بیهقی است. همچنین، تلاش شده است تا نقش روایت، علیت تاریخی و خودآگاهی، در بازنمایی زمان، مورد توجه، قرار گیرد. روش پژوهش، کیفی و تحلیلی-تطبیقی است که با تحلیل متنی و بررسی موردی بخش‌هایی از تاریخ بیهقی (نظیر داستان حسنگ، مرگ مسعود و روایت احمد حسن میمندی و بونصر مشکان) صورت گرفته است. منابع هگلی، با تکیه بر درس گفتارهایی در فلسفه تاریخ، مبنای نظری بوده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که هرچند، بیهقی؛ در چارچوب فلسفه نظام‌مند نمی‌نویسد، اما روایت‌های او، واجد ساختار زمانی علی، پیش‌رونده و تأملی است که با درک هگلی از زمان تاریخی، قرابت دارد. او، با استفاده از بازگشت به گذشته، پیش‌آگاهی از آینده، قضاوت اخلاقی و ساختار دیالکتیکی تضادها، تاریخ را، نه صرفاً به عنوان ثبت وقایع، بلکه به مثابه عرصه شکل‌گیری معنا و آگاهی، بازنمایی می‌کند و نشان می‌دهد که روایت تاریخی، در سنت فارسی نیز، قابلیت تحلیل در چارچوب مفاهیم مدرن فلسفه تاریخ را دارد.

تاریخ دریافت:

۲ تیر ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۳۱ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۷ اسفند ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

زمان تاریخی، فلسفه هگل، تاریخ بیهقی، دیالکتیک رویدادها، ادبیات فارسی.

* نویسنده مسئول: محمدامین احسانی اصطهباناتی

آدرس: استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه

فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵، تهران، ایران.

ایمیل: ma.ehsani@cfu.ac.ir

۱ مقدمه

می‌کند که با زمان فلسفی نزد هگل قابل‌مقایسه است. در این متن، روایت‌ها غالباً بر مدار تضاد و بحران پیش می‌روند و به فرجامی منجر می‌شوند که در آن، نوعی داوری یا خودآگاهی تاریخی آشکار می‌شود؛ امری که با الگوی دیالکتیکی هگلی هم‌خوانی دارد. بنابراین، تاریخ بیهقی را می‌توان متنی دانست که هرچند خارج از سنت فلسفه غرب نوشته شده، اما ظرفیت درک و تبیین با الگوهای مدرن فلسفه تاریخ را دارد. پرسش اصلی مقاله آن است که: آیا می‌توان ساختار زمانی و روایی تاریخ بیهقی را با مفهوم «زمان تاریخی» و منطق دیالکتیکی تاریخ در فلسفه هگل تطبیق داد؟ آیا در این اثر، نوعی درک تأملی از تاریخ نهفته است که از صرف ثبت وقایع فراتر می‌رود؟ این مقاله در تلاش است تا با تحلیل تطبیقی و هرمنوتیکی، پیوند میان روایت تاریخی در سنت کلاسیک فارسی و فلسفه تاریخ در اندیشه مدرن غربی را مورد واکاوی قرار دهد. بدین منظور، ابتدا مفهوم زمان تاریخی و نقش روایت در فلسفه تاریخ هگل، بررسی، سپس ساختار زمانی و روایت‌پردازی در تاریخ بیهقی، تحلیل و در پایان، نقاط تماس و تفاوت این دو دستگاه فکری در سطحی فلسفی و روایی تبیین خواهد شد. این پژوهش می‌کوشد با نگاهی میان‌رشته‌ای، امکانی نو برای خوانش‌های فلسفی از متون تاریخی کلاسیک فارسی فراهم آورد.

۱٫۱ مفهوم «زمان تاریخی» در فلسفه هگل

فلسفه تاریخ هگل یکی از نظام‌مندترین و تأثیرگذارترین نظریه‌های تاریخ در سنت اندیشه غربی است. (مجتهدی، ۱۳۷۰: ۱۹) در مرکز این نظام، مفهومی بنیادین به نام «زمان تاریخی» قرار دارد که با فهم متعارف زمان به‌عنوان یک جریان خطی و مکانیکی تفاوت بنیادین دارد. (یاسپرس، ۱۳۷۳: ۲۸) برای هگل، زمان تاریخی نه صرفاً ترتیب رخدادهای گذشته، بلکه صحنه‌ای برای تحقق عقل، ظهور خودآگاهی، و حرکت روح جهانی در مسیر آزادی

فهم تاریخ در سنت‌های فکری و متنی، همواره تابع نحوه درک انسان از زمان بوده است. در سنت فلسفه غرب، به‌ویژه در اندیشه گئورگ ویلهلم فریدریش هگل، تاریخ صرفاً مجموعه‌ای از رویدادهای پی‌درپی نیست، بلکه فرایندی عقلانی، جهت‌مند و دیالکتیکی است که در آن، روح با گذار از مراحل تضاد و نفی، به خودآگاهی و آزادی دست می‌یابد. زمان تاریخی در این منظومه فلسفی، مفهومی دینامیک و روایی است؛ نه زمان طبیعی مکانیکی، بلکه میدان ظهور معنا، کشمکش، و پیشرفت عقل است (کیمپل، ۱۳۷۳: ۶۷). زمان نزد هگل تنها در پرتو روایت و بازاندیشی تاریخی قابل شناخت است، چراکه لحظه‌های تاریخی با قرار گرفتن در ساختار دیالکتیکی تز، آنتی‌تز و سنتز معنا می‌یابند (سینگر، ۱۳۷۹: ۴۹). در همین راستا، آثار تاریخ‌نگارانه نیز بسته به نحوه سازمان‌دهی زمان، از ظرفیت‌های متفاوتی برای تبیین معنا، قدرت، و کنش انسانی برخوردار می‌شوند. (اتکینسون، ۱۳۷۹: ۷۲) یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های تاریخ‌نگاری کلاسیک در زبان فارسی، تاریخ بیهقی اثر ابوالفضل بیهقی است؛ اثری که فراتر از یک گزارش ساده از وقایع دربار غزنوی، حاوی ساختاری پیچیده، روایتی تأملی، و زبانی چندلایه است که به‌طور خاص به شیوه پرداخت زمان و تحلیل‌های درونی راوی متکی است. به زعم محمد راغب «تاریخ بیهقی فقط یک متن تاریخی خشک و صرفاً گزارشی نیست، بلکه از ساختار و شگردهای روایی بهره‌مند است و به همین دلیل آن را می‌توان هم در حوزه تاریخ‌نگاری و هم در حوزه ادبیات بررسی کرد.» (۱۳۹۵: ۱۲) درواقع بیهقی، با عبور از وقایع‌نگاری صرف، تاریخ را به عرصه‌ای برای بررسی ناپایداری قدرت، اخلاق فردی و جمعی، و سرنوشت بشر بدل می‌سازد. ساختار زمانی در تاریخ بیهقی نه تنها مبتنی بر توالی تقویمی وقایع نیست، بلکه با استفاده از شگردهایی چون بازگشت به گذشته، پیش‌آگاهی، تکرار روایی، و تأملات اخلاقی راوی، نوعی زمان تاریخی ایجاد

پدید می‌آورد. (کاپلستون، ۱۳۶۷: ۹۲) زمان تاریخی، مسیر این آگاهی یافتن است؛ هر لحظه تاریخی، نه به عنوان لحظه‌ای در یک زنجیره زمانی، بلکه به مثابه گام معناداری در روند تحول عقل جمعی بشر فهمیده می‌شود (Surber, 1979; 359). تفاوت دیگر زمان تاریخی با زمان تقویمی در این است که در فلسفه هگل، تاریخ با روایت معنا می‌یابد. زمان تاریخی تنها زمانی معنا دارد که به واسطه روایت، ساختار یابد و به ساحت فهم درآید.

زمان تاریخی با «نوشتن تاریخ» همبسته است. مورخ، به مثابه روایتگر، صرفاً وقایع را ثبت نمی‌کند، بلکه در فرایند بازسازی عقلانی رویدادها، به پیدایش معنا و بازنمایی پیشرفت روح کمک می‌کند. (Malabou, 2005: 267) روایت تاریخی در دستگاه هگل، نه یک بازتاب ساده، بلکه نوعی مشارکت در پیشرفت عقل و صورت‌بندی آگاهی تاریخی است. از این منظر، گذشته نه صرفاً امری تمام‌شده، بلکه منبعی برای تفسیر اکنون و طراحی آینده است. (نک: مجتهدی، ۱۳۷۰: ۹۹-۱۰۷) هگل از طریق دیالکتیک، نشان می‌دهد که چگونه لحظه‌ها و دوره‌های تاریخی به واسطه تنش‌ها و تعارض‌ها به سوی تحقق آزادی پیش می‌روند. برای مثال، انقلاب فرانسه را می‌توان نه یک رویداد مجزا، بلکه به مثابه مرحله‌ای از ظهور آگاهی اجتماعی از آزادی و حقوق دانست. بدین ترتیب، زمان تاریخی در فلسفه هگل، ساختاری جهت‌دار، هدفمند، و مبتنی بر معنابخشی عقلانی دارد که با حرکت صرف زمان فیزیکی تفاوت دارد (نک: هگل، ۱۳۳۶: ۲۳۴). نکته مهم دیگر، پیوند میان زمان تاریخی و ایده پیشرفت است. تاریخ در نظر هگل، پیشرفت در آگاهی از آزادی است. هر مرحله تاریخی حامل امکان جدیدی برای تحقق آزادی است و زمان، سنجه‌ای برای سنجش این امکان‌هاست. به عبارت دیگر، تاریخ هگلی متکی به ایده پیشروی عقلانی است؛ حرکتی که در آن، هر دوران تاریخی حامل نواقص و تناقضاتی است که در دل خود امکان نفی و فراروی را دارد. زمان تاریخی در این معنا، دینامیکی درونی

است. (هیپولیت، ۱۳۶۵: ۷۷) زمان در این منظومه نه امری ایستا و طبیعی، بلکه مفهومی معنابخش، ساختاریافته و دیالکتیکی است که با فهم انسان از خود و جهان گره خورده است. از منظر هگل، تفاوت اساسی میان «زمان طبیعی» و «زمان تاریخی» در خصلت عقلانی و معنادار بودن دومی نهفته است. زمان طبیعی همان جریان بی‌وقفه و بی‌هدف لحظات در طبیعت است؛ اما زمان تاریخی عرصه‌ای است که در آن انسان، به مثابه موجودی خودآگاه، در تعامل با واقعیت، معنا می‌آفریند و در مسیر پیشرفت روح، نقش فعال دارد. (کلباسی اشتری، رستمی جلیلیان، ۱۳۹۵: ۴۹۸) هگل با تکیه بر دستگاه دیالکتیکی خود، تاریخ را روندی می‌داند که در آن تضادها و تعارض‌ها (تز و آنتی‌تز) به رویارویی کشیده شده، و در نهایت به سنتزی نو منتهی می‌شوند. زمان تاریخی در این چارچوب، تنها بستر این تحولات نیست، بلکه خود به مثابه صورت و محتوای حرکت دیالکتیکی روح معنا می‌یابد. در منطق هگلی، تاریخ عبارت است از سیر عقل در جهان: «آنچه عقلی است، واقعی است، و آنچه واقعی است، عقلی است.» (کیمپل، ۱۳۷۳: ۵۵) از این رو، زمان تاریخی، صحنه تبلور تدریجی عقل در پهنه واقعیت است؛ تاریخی که از شرق آغاز می‌شود، جایی که آزادی فقط متعلق به یک نفر است (سلطان یا خدا-شاه)، به یونان می‌رسد که آزادی برای برخی افراد است، و سرانجام در دولت‌های مدرن اروپایی به مرحله‌ای می‌رسد که در آن آزادی به مثابه حق همگانی شناسایی می‌شود. (هیپولیت، ۱۳۶۵: ۲۶۶) در این روند، مفهوم زمان دیگر صرفاً مقطع یا فاصله‌ای عددی نیست، بلکه نماد مرحله‌ای خاص از آگاهی روح از خود و تحقق بالقوگی‌های عقلانی بشر است. عنصر محوری در فهم زمان تاریخی نزد هگل، مفهوم «روح» است. روح، هم سوژه و هم ابژه تاریخ است. یعنی هم فاعل شناسا و هم موضوعی که شناخته می‌شود. (والش، ۱۳۶۳: ۲۹۸) در جریان تاریخ، روح جهان از ناآگاهی به خود، به خودآگاهی می‌رسد و در هر مرحله، صورت جدیدی از سازمان اجتماعی، اخلاقی و سیاسی را

تاریخی عرصه‌ای است که در آن، عقل در مقام سوژه و ابژه، خود را بازمی‌شناسد. این بازشناسی نه به واسطه‌ی ثبت منفعل وقایع، بلکه از طریق صورت‌بندی روایتی دیالکتیکی ممکن می‌گردد (Hegel, 1970: 91). روایت‌پردازی تاریخی، نوعی ساخت معنایی است که گذشته را در نسبت با حال و آینده صورت‌بندی می‌کند و در فرایند آن، زمان تاریخی نه همچون تقویم، بلکه به مثابه‌ی نظامی معنادار و هدفمند جلوه می‌نماید. از این منظر، زمان و روایت در فلسفه‌ی تاریخ هگل، هم‌بسته‌اند و از خلال دیالکتیک، وحدتی مفهومی می‌یابند. (نک: هگل، ۱۳۳۶: ۸۰-۸۸) در منطق فلسفی هگل، تاریخ به معنای «شدنِ عقل در جهان» است و این شدن، تنها از طریق بازنمایی و روایت قابل‌درک است. (Houlgate, 1987: 209) روایت، زمان تاریخی را به هم می‌دوزد؛ لحظات منفصل را در یک تداوم معنادار قرار می‌دهد و آن‌ها را در قالب تز، آنتی‌تز و سنتز با یکدیگر پیوند می‌دهد. (Ibid: 213) بدون روایت، زمان به سیلان بی‌معنای رخدادها بدل می‌شود؛ اما با روایت، گذشته تفسیر می‌شود، حال توضیح می‌یابد و آینده به انتظار می‌نشیند. روایت در این معنا، چارچوبی برای دیالکتیک تاریخ است، زیرا هم حرکت تضادها را بازمی‌نماید و هم نشان می‌دهد چگونه آن‌ها به فراروی و وحدت می‌انجامند. به همین دلیل، تاریخ‌نگاری نزد هگل، کنش روایتگر است که از دل آن، معنای تاریخی تولد می‌یابد. مورخ، با تنظیم توالی رویدادها، با تحلیل علی و اخلاقی آن‌ها، و با پیوند زدن به یک «کلیت تاریخی»، زمان را از خاموشی بیرون می‌آورد. چنین روایتی نه صرفاً بازنمایی بیرونی رویدادها، بلکه مشارکت در «پیشرفت روح» است. (Schmitt, 2014: 176)

۱،۳ زمان تاریخی در نسبت با دیالکتیک

روایی

هگل، برخلاف نگرش‌های خطی به زمان، به نوعی «زمان دیالکتیکی» باور دارد که در آن، هر لحظه تاریخی، حاوی نیروهای متضاد است که به وحدتی

دارد که آن را از زمان مکانیکی متمایز می‌سازد. از منظر هستی‌شناسی نیز، زمان تاریخی در اندیشه‌ی هگل، زمانِ شدنِ روح است. هر مرحله، تحقق «بودن» روح در جهان است. به همین سبب، گذشته تنها به مثابه‌ی آنچه گذشته است اهمیت ندارد، بلکه در پیوند با اکنون و آینده معنا می‌یابد.

(Trivers 1962: 166) زمان تاریخی، شبکه‌ای از پیوستگی‌های معنایی است که در آن، دیالکتیک میان گذشته، حال و آینده شکل می‌گیرد. در این شبکه، لحظه‌ی تاریخی همان اندازه که بر مبنای زمان تقویمی تعریف می‌شود، بر مبنای جایگاهش در کلیت حرکت عقل نیز شناخته می‌شود (اتکینسون، ۱۳۷۹: ۳۹۹). در نهایت، زمان تاریخی در فلسفه‌ی هگل، ساختاری روایی، دیالکتیکی و عقلانی دارد. تاریخ، سیر روح در جهان است و زمان تاریخی، مسیر این سیر. فهم این زمان نیازمند درک روایت‌مند و تحلیلی از رویدادهاست، نه صرفاً ثبت وقایع. این فهم نو از زمان، امکان تحلیل و بازخوانی متون تاریخی را نه صرفاً به مثابه‌ی منابع وقایع‌نگارانه، بلکه به عنوان حاملان معنا و ساختارهای عقلانی تاریخی فراهم می‌سازد؛ امکانی که در پژوهش حاضر برای تحلیل تاریخ بیهقی به کار گرفته خواهد شد.

۱،۲ روایت‌پردازی، زمان و دیالکتیک در فلسفه‌ی تاریخ

فلسفه‌ی تاریخ نزد هگل، برخلاف رویکردهای توصیفی و واقعه‌نگارانه، یک نظام اندیشگانی است که بر بنیان دیالکتیک، پیشرفت عقل، و تکوین خودآگاهی بشر در بستر زمان تاریخی بنا شده است. در این نظام، «روایت»، نه تنها ابزار انتقال رویدادهای گذشته، بلکه ساختار بنیادی فهم تاریخ است. (وال، ۱۳۸۷: ۱۲۹) رابطه‌ی میان روایت‌پردازی، زمان و دیالکتیک در فلسفه‌ی تاریخ، شبکه‌ای مفهومی پدید می‌آورد که در آن، تاریخ نه صرفاً زنجیره‌ای از رخدادها، بلکه تبلور عقلانیتی روایی، جهت‌دار و متحول است (همان: ۱۳۲). از دیدگاه هگل، روایت

جهت‌گیری تاریخ را تأیید یا نقد می‌کنند. الگوی دیالکتیکی هگل—یعنی حرکت از تز به آنتی‌تز و سپس به سنتز— در روایت‌پردازی تاریخی نیز قابل پیاده‌سازی است. در روایت‌های تاریخی، اغلب یک نظم اولیه (تز) توصیف می‌شود که با چالشی بنیادین (آنتی‌تز) مواجه شده و سرانجام، به نظمی جدید یا آشتی‌دهنده (سنتز) منتهی می‌گردد (دونت، ۱۳۸۱: ۳۱۱-۳۱۵). این الگو، شاکله‌ی بسیاری از روایت‌های تاریخی در قالب رویداد، بحران، و حل‌وفصل است. روایت‌پرداز آگاهانه یا ناآگاهانه در حرکت بر این مسیر، در واقع ساختار دیالکتیکی تاریخ را مجسم می‌کند. این سه مرحله‌ای بودن، صرفاً فرمی ادبی نیست، بلکه بیان‌گر منطق درونی حرکت تاریخ نزد هگل است. چنین روایتی، زمان را به رشته‌ای از لحظات معنادار تبدیل می‌کند که هر یک حامل نیرویی برای تحول و پیشرفت‌اند. در این میان، روایتگر، با انتخاب ترتیب، زاویه دید، و شیوه بیان، تعیین می‌کند که چگونه تضادها فهمیده شوند و چه الگویی از رشد و حرکت تاریخی ترسیم گردد (مارتین، ۱۳۸۲: ۱۳۴). روایت‌پردازی، زمان و دیالکتیک در فلسفه تاریخ هگل، سه مؤلفه تفکیک‌ناپذیرند. (Inwood, 1993: 76) هگل تاریخ را به مثابه تجلی عقل در بستر زمان می‌فهمد و این تجلی تنها از طریق روایت دیالکتیکی می‌تواند بازشناخته شود. زمان تاریخی در این منطق، ساختاری زنده، معنابخش، و تحول‌پذیر دارد که با روایت تفسیر، با دیالکتیک پیشرفت، و با خودآگاهی تاریخی درونی می‌شود. (نک نجومیان، ۱۳۸۵) چنین نگاهی به تاریخ، افقی تازه برای تحلیل متون تاریخی فراهم می‌آورد که آن‌ها را نه صرفاً گزارش‌هایی از گذشته، بلکه عرصه‌هایی برای درک عقلانیت تاریخی بشر معرفی می‌کند.

۱،۴ روش پژوهش

روش این پژوهش کیفی، تحلیلی و تطبیقی است و بر مبنای تحلیل محتوای متون کلاسیک و فلسفی انجام شده است. ابتدا با اتکا به منابع اصلی فلسفه تاریخ هگل به‌ویژه درسگفتارهایی در فلسفه تاریخ و

نو منتهی می‌شوند. این زمان، ساختاری گسسته و درعین‌حال پیوسته دارد؛ لحظات تاریخی در دل خود بحران دارند، اما این بحران‌ها به‌واسطه روایت، صورت تحولی و جهت‌مند به خود می‌گیرند. برای مثال، روایت از یک شورش سیاسی، در منطق دیالکتیکی، صرفاً بازتاب خشم یا آشوب نیست، بلکه نشانه‌ای از تعارض درون ساختار قدرت است که در دل خود، امکان ظهور نظم جدیدی را نهفته دارد (Bourgeois, 1991: 86). از این منظر، روایت دیالکتیکی در تاریخ، نوعی بازنمایی از حرکت تضادها و فراروی‌هاست. راوی تاریخ، با برجسته کردن تضاد میان افراد، نیروها یا ایده‌ها، فرایند تاریخی را در قالب تقابل‌های سازنده تصویر می‌کند. (Ibid: 91) زمان تاریخی در این چارچوب، نه استمرار یکنواخت، بلکه توالی لحظاتی است که در آن‌ها، تضادها به بحران، و بحران‌ها به تحول منتهی می‌شوند. بنابراین، روایت نه‌فقط بازگوکننده زمان، بلکه پیکربندی‌کننده آن در قالب دیالکتیکی است. در نظام هگلی، تاریخ صحنه تکوین خودآگاهی است.

(Schmitt, 2014: 213) این خودآگاهی، نه به‌صورت ناگهانی، بلکه از طریق بازاندیشی تاریخی شکل می‌گیرد. روایت، بستر این بازاندیشی است. انسان با روایت‌کردن گذشته، خود را در نسبت با گذشته و آینده می‌شناسد. این فرایند، در واقع، همان «خودآگاهی تاریخی» است که تاریخ را به چیزی بیش از حافظه جمعی بدل می‌کند. (Ibid: 235) از این منظر، روایت، پلی است میان تجربه فردی و کلان‌ساختار تاریخی، و از این طریق، زمان تاریخی را به سطحی تأملی و خودآگاهانه می‌رساند. هگل در آثارش، خصوصاً در «درس‌گفتارهایی درباره فلسفه تاریخ»، نشان می‌دهد که چگونه تمدن‌ها از خلال روایت تاریخ خود، به فهمی عمیق‌تر از هویت، آزادی و سرنوشت خویش دست می‌یابند (Forrest, Baird, Kaufman, 1996: 498-500) این فرایند، که در دل آن تاریخ به‌مثابه خردی در حال تکوین ظاهر می‌شود، محصول روایت‌هایی است که تضادها را بازگو، معناها را بازسازی، و

چونان بستری دینامیک می‌فهمد که در آن، کنش‌های انسانی، ناپایداری قدرت و تعارضات درونی جامعه، معنا می‌یابند. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های ساختار تاریخی تاریخ بیهقی، شکستن توالی کروئولوژیک و حرکت به سوی روایتی غیرخطی است. برخلاف اغلب تواریخ سنتی که با ذکر سال و ماه به بازگویی وقایع می‌پردازند، بیهقی با استفاده از فن‌های روایی نظیر «بازگشت به گذشته» (آنالپس)، «پیش‌آگاهی» (پرولپس)، تعلیق‌های مضمونی، و مکث‌های تأملی، ساختاری از زمان خلق می‌کند که در آن، ترتیب رویدادها تابع منطق علی، اخلاقی یا روان‌شناختی است. برای مثال، در روایت اعدام حسنک وزیر، بیهقی ابتدا صحنه مرگ را با جزئیاتی دراماتیک توصیف می‌کند، سپس به گذشته بازمی‌گردد و با شرح دوره وزارت حسنک، نحوه دستیابی او به قدرت، خاستگاه او، و ویژگی‌های اخلاقی‌اش، به بازسازی زمینه‌های تاریخی و روان‌شناختی آن رویداد می‌پردازد. این رفت‌وبرگشت‌ها، زمان را به ابزاری برای عمق‌بخشی به روایت بدل می‌سازد. افزون بر این، تاریخ بیهقی هم‌زمان با دو سطح از زمان مواجه است: «زمان بیرونی» و «زمان درونی». زمان بیرونی، همان سیر تقویمی وقایع است که بر مبنای تاریخ‌های هجری و ثبت رویدادهای به‌ظاهر عینی پیش می‌رود؛ اما زمان درونی، برآمده از نگاه مؤلف، داوری‌های ارزشی او، و بازتاب‌های روانی کنش‌ها و رخدادهاست. این دو سطح از زمان، در تعامل با یکدیگر، نوعی روایت تأملی و دیالکتیکی می‌سازند که در آن، گذشته نه صرفاً یادآوری بلکه موضوع داوری و تأویل است. به بیان دیگر، بیهقی با فاصله‌گیری از زمان مکانیکی، زمان را به حوزه‌ای تأملی بدل می‌کند که در آن، رویدادها بر مبنای منطق درونی تاریخ، نه فقط ترتیب ظاهری، سامان می‌یابند. از این منظر، ساختار زمانی در تاریخ بیهقی را می‌توان با مفهوم «زمان تاریخی» در فلسفه هگل مقایسه کرد. نزد هگل، زمان تاریخی نه صرفاً جریان لحظه‌ها بلکه بستر حرکت دیالکتیکی روح در جهت تحقق آزادی است؛ تاریخی که در آن، تضادها در دل وقایع بروز

آثار شارحان برجسته آن، مؤلفه‌های اصلی مفهوم «زمان تاریخی» در نظام دیالکتیکی هگل استخراج گردید؛ عناصری همچون جهت‌مندی، علیت درونی، پیشروی دیالکتیکی، غایت‌مندی تاریخی و نقش آگاهی در تکوین معنا. سپس با بهره‌گیری از رویکرد خوانش انتقادی، گزیده‌هایی از متن تاریخ بیهقی تحلیل شد تا مواردی مانند علیت درونی، پیش‌آگاهی، تضاد و سنتز، قضاوت اخلاقی استخراج و تفسیر شوند.

۲ بحث

۲/۱ ساختار تاریخی و زمان در تاریخ

بیهقی

تاریخ بیهقی نوشته ابوالفضل بیهقی، دبیر فرهیخته و تاریخ‌نگار بزرگ سده پنجم هجری، یکی از برجسته‌ترین آثار نثر فارسی کلاسیک است که از حیث ساختار روایی، غنای زبانی و عمق تحلیل تاریخی، جایگاه ممتازی در سنت تاریخ‌نگاری ایرانی دارد. (صفا، ۱۳۵۲: ذیل تاریخ بیهقی) آنچه تاریخ بیهقی را از دیگر آثار مشابه متمایز می‌کند، شیوه‌ای خاص از سامان‌دهی به زمان و روایت تاریخی است که در آن، صرف‌تسلسل زمانی وقایع جای خود را به ساختاری تأملی، معنادار و چندلایه می‌دهد. بیهقی با عبور از تاریخ‌نگاری صرفاً سال‌نگارانه و کروئولوژیک، روایتی پیچیده و تودرتو از قدرت، سرنوشت و کنش انسانی ارائه می‌دهد که واجد عناصر ساختاری مهمی در باب «زمان تاریخی» است. در نگاه نخست، تاریخ بیهقی متنی تاریخی است که بر وقایع دربار سلطان مسعود غزنوی تمرکز دارد؛ اما در لایه‌های زیرین، ما با متنی روبه‌رو هستیم که زمان در آن نه صرفاً بستر روایت، بلکه عنصری روایی، معنابخش و تحلیلی است. زمان در این متن از حالت مطلق و تقویمی فاصله می‌گیرد و به صورتی ذهنی، تأویلی و روایی درمی‌آید که با تجربه زیسته، قضاوت اخلاقی، و تحلیل سیاسی نویسنده پیوند خورده است. (صهبا، ۱۳۸۷: ۹۱) بیهقی زمان را

با نثری کهن اما اندیشه‌ای پیشرو، تاریخ را به صحنه‌ای برای بازی قدرت، تأمل اخلاقی، و حرکت دیالکتیکی بدل می‌سازد که همچنان ظرفیت خوانش فلسفی و تطبیقی در دوران معاصر را دارد.

۲،۲ بازنمایی دیالکتیکی رخدادها و روایت زمان

تاریخ‌نگاری بیهقی در منظومه‌ی اندیشه‌ی تاریخی ایرانی-اسلامی، نقطه عطفی مهم به شمار می‌رود. آنچه تاریخ بیهقی را از دیگر آثار هم‌عصر خود متمایز می‌سازد، نه صرفاً گردآوری وقایع بلکه شیوه‌ی بیانی و ساختار زمانی خاصی است که از طریق آن روایت‌ها به صورت زنده، چندلایه و دیالکتیکی عرضه می‌شوند. در این میان، «زمان» نه فقط ظرف وقوع رویداد، بلکه مؤلفه‌ای ساختاری در معماری روایت بیهقی است؛ عنصری که با آن تأکید بر علیت، تداوم تاریخی و حتی قضاوت‌های اخلاقی صورت می‌گیرد.

الف) زمان‌مندی ساختاری و سازمان‌دهی دیالکتیکی روایت

بیهقی، برخلاف مورخان سنتی که به صورت خطی و گاه تقویمی روایت می‌کنند، با رفت و برگشت در زمان، نوعی پیچیدگی ساختاری خلق می‌کند که با زمان تاریخی - به مثابه امری دیالکتیکی - همخوانی دارد. برای مثال، در ابتدای گزارش از واقعه‌ی قتل حسنک وزیر، بیهقی پیش از ذکر حادثه، خواننده را به گذشته‌ای می‌برد که زمینه‌های سقوط او را توضیح دهد: «و از آن روز که بوسهل زوزنی از امیر مسعود خشمگین شد... در دل کین حسنک گرفت.» (بیهقی، ۱۳۸۷: ۴۶۸) اینجا زمان تابع توالی علت و معلول است، نه تقویم. بیهقی با بازگشت به گذشته، زمینه‌ی روانی و سیاسی رخداد را می‌سازد و سپس به اکنون روایت بازمی‌گردد تا «نتیجه» را روایت کند. این رفت و برگشت، سازوکاری دیالکتیکی ایجاد می‌کند: تقابل‌ها، کشمکش‌ها، گره‌افکنی و گره‌گشایی در لایه‌های مختلف زمانی شکل می‌گیرند.

می‌یابند و در مسیر دیالکتیکی به فراروی می‌رسند. مشابه این منطق، بیهقی نیز در روایت‌های خود با برجسته کردن تضادهای سیاسی، اخلاقی و شخصیتی میان کنشگران تاریخی - همچون احمد حسن، بوسهل زوزنی، سلطان مسعود، و حسنک - روایت‌هایی خلق می‌کند که در آن‌ها، وقایع نه ایستا بلکه در مسیر تنش، بحران و تحول معنا می‌یابند. روایت سقوط فضل یا مرگ حسنک، واجد حرکت دراماتیک از ثبات به آشوب، و سپس تأمل اخلاقی راوی است؛ حرکتی که در آن نوعی منطق دیالکتیکی دیده می‌شود. عنصر مهم دیگر، نقش راوی در معماری زمان است. بیهقی نه یک مورخ بی‌طرف، بلکه یک راوی خودآگاه است که با زبان دقیق، نثر تحلیل‌گر و گاه انتقادی خود، زمان را می‌سازد. او از تجربه‌ی زیسته خود در دربار، برای تحلیل ساختارهای قدرت بهره می‌گیرد و با استفاده از خاطرات، گفت‌وگوها، و توصیف جزئیات، زمان را به بستری برای شکل‌دهی به تاریخ و هویت جمعی تبدیل می‌کند. به این ترتیب، ساختار زمانی متن، نه تنها روایتگر زمان گذشته، بلکه سازنده تجربه تاریخی اکنون است؛ تجربه‌ای که خواننده را نیز به مشارکت در تأمل تاریخی فرا می‌خواند. بیهقی همچنین از تکرارهای معنایی و روایت‌های موازی بهره می‌گیرد تا درک پیچیده‌تری از گذر زمان ارائه دهد. رخدادهایی مشابه، با شخصیت‌هایی متفاوت، در طول متن بازتاب می‌یابد - گویی تاریخ در یک چرخش تراژیک در حال تکرار است. با این حال، در هر تکرار، سطحی از آگاهی یا دآوری اخلاقی افزوده می‌شود که به متن عمق دیالکتیکی می‌دهد. این امر را می‌توان بازتابی از نوعی «زمان چرخه‌ای-پیش‌رونده» تلقی کرد: گذشته بازمی‌گردد، اما با درسی تازه یا نگاهی نقادانه. در نهایت، ساختار تاریخی تاریخ بیهقی متکی بر روایتی چندلایه، زمان‌مند، و تحلیل‌گر است که در آن، زمان به مثابه عنصری پویا و مفهومی به کار گرفته می‌شود. این ساختار، خوانش‌های نوینی از تاریخ، اخلاق، و قدرت را ممکن می‌سازد و متنی می‌آفریند که نه صرفاً بازگوکننده گذشته، بلکه کاوشگر معنا در دل زمان است. به این ترتیب، بیهقی

ب) زمان به مثابه ابزار قضاوت تاریخی

بیهقی از عنصر زمان برای قضاوت درباره کنش‌ها و شخصیت‌ها بهره می‌برد. در روایت مرگ مسعود غزنوی، نوع مواجهه او با «فرجام» اعمال خود، حاوی نقدی اخلاقی است که با ساختار زمانی بازتاب می‌یابد: «و چون امیر مسعود بدین تنگنای بزرگ افتاد، یاد کرد که با برادرش محمد چه کرد و چگونه پدر را برکنار داشت...» (همان: ۳۴۱) در اینجا زمان نه خطی بلکه دَوْرانی است: گذشته بازمی‌گردد تا کنش حال را قضاوت کند. روایت از سرنوشت شاهی که اسباب قدرت را از پدر و برادر گرفت و اکنون خود در تنگناست، واجد ساختار دیالکتیکی انتقادی است. تاریخ نه صرفاً گزارش، که محمل عبرت است؛ و این از طریق چیدمان زمانی روایت حاصل می‌شود.

ج) زمان روایی و وحدت ساختاری اپیزودها

یکی دیگر از ویژگی‌های خاص تاریخ بیهقی، بهره‌گیری از «زمان روایی» در اتصال اپیزودهاست. روایت‌ها گاه در زمان واقعی از هم فاصله دارند، اما از نظر روایی، چنان به هم پیوسته‌اند که نوعی تداوم داستانی به وجود می‌آید. نمونه آن روایت مربوط به برکناری احمد حسن میمندی و سپس بازگشت دوباره او به قدرت است. این بازگشت، نه با فاصله‌ای تقویمی، بلکه با تأکید بر استمرار منازعه قدرت بیان می‌شود: «چنان افتاد که بار دیگر تدبیر احمد حسن کارگشا شد، و حالتی پدید آمد که بی او کار نرفت...» (همان: ۵۷۳)

زمان در اینجا ابزار انسجام‌بخش روایت است. این وحدت ساختاری، محصول آن است که بیهقی به «معنای وقایع» بیش از «توالی وقایع» می‌پردازد؛ گویی زمان روایی نزد او کارکردی معرفتی دارد.

د) زمان و پیش‌آگاهی در روایت

بیهقی از فن پیش‌آگاهی نیز بهره می‌گیرد؛ گونه‌ای از دخالت در سیر زمانی روایت برای القای انتظار،

تعلیق یا حتی قضاوت. در آغاز گزارش از داستان حسنگ، می‌نویسد: «بدانید که حسنگ را برکشیدند و داستان او از جمله عبرت هاست...» (همان: ۴۶۷)

در این جمله، هنوز واقعه اصلی نیامده، اما سرنوشت شخصیت فاش می‌شود. این فن، زمان را شکسته و از حالت ترتیبی خارج کرده است. مخاطب درگیر کنش نمی‌شود، بلکه از ابتدا به تحلیل و داوری اخلاقی فراخوانده می‌شود. چنین ساختاری، از نظر بلاغی، نشانه تاریخ‌نگاری متأملانه و دیالکتیکی است.

ه) هم‌نشینی زمان تاریخی و اسطوره‌ای

در مواردی، بیهقی با روایت‌هایی که رنگ و بوی اسطوره‌ای دارند، ساحت زمانی تازه‌ای می‌سازد. برای نمونه، در شرح درگذشت سلطان محمود، روایت مرگ با توصیف‌هایی همراه است که گویی از یک تراژدی یونانی وام گرفته شده: «و چون آواز مرگ برخاست، خلق همه در شگفت بماندند، که چنین پادشاهی چه زود خفته شد...» (همان: ۳۲۴)

اینجا زمان، ابزاری است برای تقابل میان شکوه و زوال؛ آغازی اسطوره‌گون و پایانی تراژیک. این تضاد زمانی، خواننده را به تأملی فلسفی درباره ناپایداری قدرت سوق می‌دهد. در تحلیل ساختار زمانی تاریخ بیهقی روشن می‌شود که بیهقی فراتر از یک مورخ معمول، به مثابه یک اندیشمند تاریخ‌ساز عمل می‌کند. زمان برای او نه فقط تقویم بلکه ابزار اندیشه و نقد است. با سازمان‌دهی دیالکتیکی رخدادها، بهره‌گیری از پیش‌آگاهی، بازگشت به گذشته و تعلیق، بیهقی روایتی خلق می‌کند که هم معرفت تاریخی می‌سازد و هم مخاطب را به درکی اخلاقی و فلسفی از رخدادها دعوت می‌کند. به این ترتیب، زمان در تاریخ بیهقی در پیوند با معناست، نه فقط با رخداد.

۲،۳ کنش روایی، پیش‌آگاهی و دیالکتیک تاریخ

ساختار زمانی در تاریخ بیهقی نه تنها در سازمان‌دهی روایت، بلکه در آفرینش معنا، شکل‌گیری قضاوت اخلاقی و تأمل فلسفی درباره سرنوشت انسان‌ها نقش بنیادین دارد. در ادامه تحلیل پیشین، در این بخش با تمرکز بر نمونه‌هایی از متن تاریخ بیهقی به واکاوی عملکرد زمان در روایت‌های کلیدی بیهقی پرداخته می‌شود.

احمد حسن میمندی از چهره‌های محوری تاریخ بیهقی است که با اوج و فرودهای متعدد در ساختار زمانی روایت مواجه است. در گزارشی که بیهقی از سقوط و بازگشت او به قدرت ارائه می‌دهد، شاهد ساختاری چرخه‌وار هستیم که در آن زمان نه فقط بستر، بلکه ابزار تحلیل است: «این مرد، بزرگ بود و خردمند، و کار او راست نیامدی مگر در تنگ‌حالی ملک...» (همان: ۵۷۳)

بیهقی با استناد به گذشته این وزیر، عملکردهای پیشین او را به گونه‌ای بازخوانی می‌کند که خواننده دریابد چرا بازگشت او به قدرت، امری گریزناپذیر بود. در این بازسازی، علیت تاریخی و ضرورت اجتماعی، زمان را از حالت خطی خارج کرده و به آن ساختاری استدلالی و فلسفی می‌بخشد.

در روایت بونصر مشکان، دبیر دانا و باوقار، بیهقی از زمان برای خلق نوعی «تراژدی اخلاقی» بهره می‌گیرد. بونصر که مردی صادق و ناصح توصیف می‌شود، به تدریج درگذر حوادث، از قدرت کنار می‌رود. بیهقی در توصیف پایان کار او می‌نویسد: «و آخرالامر، به گوشه‌ای خزید و گفت: مرا از این کشاکش‌های دربار دیگر کاری نیست» (همان: ۳۴۲) در اینجا، زمان چون آینه‌ای است که فرسایش قدرت و زوال منزلت را منعکس می‌سازد. بیهقی با بهره‌گیری از تعلیق و تعاقب روایت، نشان می‌دهد که چگونه گذر زمان، نه فقط انسان را می‌فرساید، بلکه دآوری تاریخ را نیز در دل خود حمل می‌کند.

در روایت مشهور به دار آویختن حسنک، بیهقی از همان آغاز، با ذکر عاقبت کار، روایت را به ساحت پیش‌آگاهی می‌کشاند: «بدان ای پادشاه... که حسنک را برکشیدند... و این مرد را، چنان که گفتند، سرانجام چنین بایست.» (همان: ۴۶۷) این نوع از شکستن ترتیب زمانی، روشی هنری است که در آن نویسنده، هم‌زمان با آشکارسازی پایان، مخاطب را به کنکاش در دلایل و مقدمات وامی‌دارد. بدین ترتیب، روایت تاریخی از سطح توصیف واقعه به سطح تحلیل علی و قضاوت اخلاقی ارتقا می‌یابد. در تحلیل روایت مرگ مسعود، بیهقی دوباره به گذشته ارجاع می‌دهد تا نشان دهد چگونه اعمال پیشین سلطان، زمینه‌ساز فرجام او بوده است: «و چون مسعود را در دندانقان گرفتند، یاد کرد که با محمد چه کرد و چگونه پدر را خوارداشت... و این کار، همه به خویشتن بازگردد» (همان: ۳۴۱) در اینجا زمان، ابزاری برای بازاندیشی در علیت تاریخی و اخلاق سیاسی است. بیهقی به جای روایت صرف از شکست نظامی، رویداد را در بستر زمان بازسازی کرده و آن را به منزله ثمره کردارهای پیشین مسعود عرضه می‌کند. در توصیف دربار سلطان محمود، بیهقی از تلفیق زمان عینی (رخدادهای سیاسی) با زمان ذهنی (درک شخصیت‌ها از تحولات) بهره می‌گیرد. او می‌نویسد: «و این سال، سالی پر بلا بود، که در آن، وزیر عزل شد و دل‌ها از هم بشکست و هرکسی در اندیشه خویش ماند» (همان: ۲۷۱)

در این نمونه، زمان تاریخی با زمان روان‌شناختی ادغام می‌شود و از دل این هم‌نشینی، تصویر عمیقی از ترس، اضطراب و افول نظم سیاسی شکل می‌گیرد. چنین پرداختی به زمان، تاریخ بیهقی را به روایتی چندوجهی و انسانی بدل می‌سازد.

۲،۴ بازنمایی زمان تقابلی در سرگذشت سلطان محمد

در مواجهه با شخصیت محمد، پسر محمود، بیهقی باز هم از عنصر زمان برای نمایش تضاد بهره می‌برد.

علیت‌های پنهان و پیوند میان زمان و آگاهی انسانی است.

یکی از نکات مشترک میان هگل و بیهقی، تمایز ضمنی آن‌ها میان زمان تقویمی و زمان علی یا معنادار است. برای هگل، زمان در تاریخ، صرف توالی رخدادها نیست، بلکه مسیری عقلانی و جهت‌مند است که در آن روح جهان تجلی می‌یابد. در تاریخ بیهقی نیز، بیهقی همواره از روایت خطی فاصله می‌گیرد و با بازگشت به گذشته یا پیش‌آگاهی از آینده، زمان را ساختاری علی و تحلیلی می‌سازد. برای نمونه، در ماجرای مرگ امیر مسعود، بیهقی پیش‌از روایت کشته شدن او، بازمی‌گردد و علل روانی و سیاسی شکست او را شرح می‌دهد: «چون امیر مسعود بدین تنگنای بزرگ افتاد، یاد کرد که با برادرش محمد چه کرد و چگونه پدر را برکنار داشت...» (همان: ۳۴۱)

این بازگشت تحلیلی به گذشته، بی‌شبهت با مفهوم «ضرورت تاریخی» هگل نیست؛ یعنی هر لحظه تاریخی، با لحظات پیشین پیوند درونی دارد و بدون فهم گذشته، معنای اکنون میسر نیست. از نگاه هگل، گذشته، حال و آینده نه سه مقطع مجزا بلکه سه لحظه در حرکت روح‌اند. بیهقی نیز در ساختار روایت خود، این تلفیق را به کار می‌گیرد. او در آغاز روایت حسنک، سرنوشت او را اعلام می‌کند (پیش‌آگاهی از آینده)، سپس به علل تاریخی و روانی آن بازمی‌گردد و در نهایت واقعه دار زدن را شرح می‌دهد: «بدانید که حسنک را برکشیدند... و سرانجام کار او بدانجا رسید که...» (همان: ۴۶۷) این چینش زمانی، از ترتیبی تقویمی فاصله گرفته و به شکلی از ساختار فلسفی نزدیک شده که در آن زمان در خدمت تبیین معناست؛ همان‌گونه که هگل نیز تأکید دارد که زمان تاریخی باید جهت‌دار، تحلیلی و حامل عقلانیت باشد.

او ابتدا تصاویری از بی‌کفایتی محمد در گذشته ارائه می‌دهد، سپس روایت اکنون او را در قالب پیشمانی و تردید طرح می‌ریزد: «محمد را دل تنگ گشت و گفتی این همان روزی است که پدر از آن بیم داشت» (همان: ۳۱۸) این ساختار، زمان را به مثابه قوس روایی معرفی می‌کند؛ گذشته، حال و آینده در وحدتی دیالکتیکی به هم پیوسته‌اند. بیهقی نشان می‌دهد که هر لحظه، حاصل و حامل گذشته است. ساختار زمانی در تاریخ بیهقی صرفاً ابزار نقل وقایع نیست؛ بلکه یکی از اصلی‌ترین عناصر تولید معنا و تأمل در تاریخ است. با بررسی نمونه‌هایی از داستان حسنک، بونصر مشکان، احمد حسن، و مرگ مسعود، روشن می‌شود که بیهقی زمان را با لایه‌هایی از قضاوت، پیش‌آگاهی، تضاد و بازگشت می‌آراید. در این ساختار، گذشته به اکنون نفوذ می‌کند، آینده در سایه گذشته تصویر می‌شود و روایت، از سطح سطحی رویداد، به عمق تفسیر تاریخی می‌رسد. این شیوه نگارش، بیهقی را به یکی از نخستین تاریخ‌نگاران بدل می‌کند که از زمان به مثابه عنصری فلسفی و دیالکتیکی بهره می‌گیرد؛ امری که پژوهش تطبیقی با فلسفه تاریخ هگل را ممکن و معنادار می‌سازد.

۲٫۵ شباهت‌های ساختار زمان تاریخی در فلسفه هگل و تاریخ بیهقی

مفهوم «زمان تاریخی» در اندیشه هگل واجد دو ویژگی اصلی است: نخست، جهت‌مندی درونی و دیالکتیکی زمان در فرایند ظهور روح و عقل؛ دوم، تکوین معنا از طریق تقابل‌ها و رفع تضادها در بستر تاریخ. در نگاهی تطبیقی، می‌توان دریافت که گرچه تاریخ بیهقی در سنتی متفاوت و به ظاهر غیرفلسفی نگاشته شده، اما ساختار زمانی آن نیز حاوی عناصری است که با نگاه هگلی به زمان هم‌راستا هستند. این هم‌راستایی نه از آن‌رو که بیهقی به نحو صریح به نظریه‌ای دیالکتیکی باور دارد، بلکه به سبب عمق درک او از پیچیدگی‌های تاریخی،

۲٫۶ روایت به‌مثابه بازنمایی زمان تاریخی

در هر دو متن، روایت تنها نقل واقعه نیست، بلکه ابزاری برای تأمل و داوری است. برای مثال، در گزارش بیهقی از سقوط احمد حسن میمندی و بازگشت دوباره او به قدرت، حرکت زمان چون چرخه‌ای منطقی تصویر می‌شود که هم از تجربه و هم از ضرورت تاریخی پیروی می‌کند: «چنان افتاد که بار دیگر تدبیر احمد حسن کارگشا شد...» (همان: ۵۷۳) چنین روایتی، واجد ساختاری معنایی است؛ یعنی روایتگر به‌جای بازگویی خطی، نقش زمان را در شکل‌گیری رخداد تحلیل می‌کند. این همان سازوکاری است که هگل در قالب حرکت دیالکتیکی روح در تاریخ تشریح می‌نماید: حرکت از یک وضعیت به وضعیت دیگر از راه تضاد، شکست، عبرت، و ظهور سطحی جدید از آگاهی. در فلسفه هگل، تاریخ زمانی معنا دارد که با آگاهی همراه باشد؛ یعنی روح تاریخی در طی زمان به خودآگاهی می‌رسد. بیهقی نیز، هرچند از واژه‌های فلسفی استفاده نمی‌کند، اما با نگاهی روان‌شناختی و انتقادی به شخصیت‌ها، از زمان برای بازنمایی سیر تحول آگاهی آن‌ها بهره می‌گیرد. نمونه برجسته آن، روایت بونصر مشکان است؛ کسی که ابتدا در مرکز دربار قرار دارد، اما به تدریج از قدرت کناره می‌گیرد و در نهایت با تأملی تلخ می‌گوید: «مرا از این کشاکش‌های دربار دیگر کاری نیست...» (همان: ۳۴۲) در اینجا، زمان فقط بازه‌ای تاریخی نیست، بلکه ابزاری است که آگاهی فرد از موقعیت، سرنوشت و جایگاه خویش را امکان‌پذیر می‌سازد؛ درست همانند تحلیل هگل از لحظه‌ای که «روح جهانی» به خودآگاهی می‌رسد. ویژگی مهم دیگری که در هر دو اثر یافت می‌شود، حرکت از سطح رویداد به سطح فرایند است. تاریخ نزد هگل، مجموعه‌ای از تحولات اتفاقی نیست، بلکه فرایندی عقلانی و تکوینی است. بیهقی نیز، با تمرکز بر پیامدهای اخلاقی، روان‌شناختی و اجتماعی کنش‌ها، تلاش می‌کند تا از سطح توصیف صرف، به تحلیل

ساختارها و عبرت‌ها دست یابد. برای مثال، در مرگ سلطان محمود، بیهقی تأملی فلسفی درباب عظمت و زوال قدرت دارد: «چنین پادشاهی چه زود خفته شد...» (همان: ۳۲۴) این جمله صرفاً توصیفی نیست، بلکه واجد بُعدی تأملی و فلسفی است؛ یادآور درکی تراژیک از تاریخ، همان‌گونه که در فلسفه تاریخ هگل، زوال امپراتوری‌ها خود بخشی از حرکت عقل در جهان تلقی می‌شود. مطالعه تطبیقی ساختار زمان در فلسفه هگل و تاریخ بیهقی نشان می‌دهد که فارغ از تفاوت سنت‌های فکری، هر دو متن بر نوعی جهت‌مندی، علیت درونی، پیوند میان آگاهی و زمان، و معنا‌مندی تاریخی تأکید دارند. بیهقی، بی‌آنکه وارد نظریه‌پردازی صریح شود، از طریق ساختار زمانی روایت‌های خود، به نحوی عمل می‌کند که گویی تاریخ را همانند هگل، نه صرفاً به‌عنوان ثبت واقعه، بلکه به‌مثابه فرایند تکوینی معنا و آگاهی درک کرده است.

۲٫۷ ساختار علی و روایی زمان در تاریخ بیهقی از منظر تطبیق با هگل

پیش‌تر اشاره شد که در نگاه هگل، زمان تاریخی مفهومی فراتر از توالی لحظات است؛ بلکه نوعی پویایی درونی و دیالکتیکی است که روح جهان از طریق آن به ظهور و آگاهی می‌رسد. در تاریخ بیهقی نیز، زمان به نحوی مشابه، نه فقط ظرفی خنثی، بلکه بستر شکل‌گیری معنا و قضاوت است. در این بخش، با تحلیل نمونه‌هایی طولانی‌تر، نشان می‌دهیم که چگونه بیهقی از زمان برای بازنمایی علیت، ضرورت تاریخی، و قوس روایی استفاده می‌کند، به‌گونه‌ای که روایت او واجد ساختاری عقلانی و دیالکتیکی می‌شود. در روایتی که بیهقی از مرگ سلطان مسعود ارائه می‌دهد، بیش از آنکه به جنبه فیزیکی واقعه بپردازد، بر عنصر «بازگشت گذشته» و داوری اخلاقی تاریخ تمرکز دارد: «چون مسعود را در دندانقان گرفتند، یاد کرد که با محمد چه کرد و چگونه پدر را خوار داشت... و این کار، همه به خویشتن بازگردد...» (همان ۳۴۶) بیهقی زمان را

برای رخداد‌های پراکنده. هگل، زمان را عنصری درونی در ساختار دیالکتیکی روح می‌بیند؛ عنصری که از طریق تضادها، نفی و حفظ به سمت تحقق آزادی و عقلانیت، پیش می‌رود. از سوی دیگر، بیهقی، اگرچه در سنتی غیرنظام‌مند و فاقد دستگاه فلسفی روشن می‌نویسد، اما از طریق روایت‌های پیچیده و ساختارهای زمانی چندلایه، به تاریخ، نگاهی معنامند، علیت‌محور و تأملی دارد که به ساختار دیالکتیکی، نزدیک می‌شود. در بررسی روایت‌هایی چون؛ سرگذشت حسنک وزیر، مرگ سلطان مسعود، سقوط و بازگشت احمد حسن میمندی و زوال بونصرمشکان، روشن شد که بیهقی، همواره از روایت خطی و تقویمی، فاصله می‌گیرد. وی، با بهره‌گیری از فن‌هایی چون: بازگشت به گذشته، پیش‌آگاهی از آینده، تعلیق روایی و قضاوت‌های اخلاقی، نوعی زمان معنابخش، می‌آفریند که در آن، هر رویداد، نه فقط، در سطح بیرونی، بلکه در بستر روانی، سیاسی و اخلاقی نیز، تحلیل می‌شود. این نگاه، بسیار نزدیک به منطقی درونی تاریخ، در اندیشه هگل است، آنجا که هر رخداد، حلقه‌ای در زنجیره تکوین روح جهانی به‌شمار می‌رود. ویژگی برجسته دیگر، در تطبیق این دو متن، نگاه به زمان، به‌مثابه عامل ظهور آگاهی است. در فلسفه هگل، تاریخ عرصه‌ای است که در آن، روح به خودآگاهی می‌رسد. زمان، نه صرفاً، امری بیرونی، بلکه بستر تجربه، شناخت و عبور از تضادهاست. بیهقی نیز، با بهره‌گیری از نثر تحلیلی، شخصیت‌محور و گاه تراژیک خود، وقایع را، به‌گونه‌ای روایت می‌کند که خواننده، نه تنها از آن‌ها، آگاه می‌شود، بلکه ناگزیر به درنگ، قضاوت و عبرت‌گیری، سوق داده می‌شود. شخصیت‌هایی چون؛ حسنک، بونصر یا مسعود، نه صرفاً، کنش‌گر، بلکه حاملان تجربه تاریخی‌اند و زمان‌روایی بیهقی، از آن‌ها، چهره‌هایی عبرت‌آموز و چندوجهی، می‌سازد. افزون بر این، عنصر غایت‌مندی، در هر دو روایت، قابل‌تشخیص است. هگل، بر این باور است که تاریخ، به‌سوی تحقق آزادی و عقلانیت، در حرکت است. هرچند بیهقی، غایت تاریخی مشخصی، طرح نمی‌کند، اما در

در اینجا حلقه‌ای می‌بیند که در آن کنش‌های گذشته به کنش‌های حال بازمی‌گردند و سرنوشت فرد را شکل می‌دهند. این درک دوری - یا چرخه‌ای - از زمان، در فلسفه هگل جایگاه مهمی دارد، به‌ویژه در تحلیل افول امپراتوری‌ها و بازگشت تضاد‌های حل‌نشده. در روایت درگذشت سلطان محمود، بیهقی با استفاده از ساختار توصیفی و تمثیلی، مرگ او را چون پایان عصری اسطوره‌ای توصیف می‌کند و زمان را در اینجا چون «افق اندیشه» به کار می‌گیرد؛ پایان دوره‌ای از شکوه و آغاز زوال. این درک تراژیک از تاریخ، با مفاهیم هگلی همچون «روح تاریخی ملت‌ها» و «گذر روح جهان از یک شکل حکمرانی به شکل دیگر» هماهنگ است. مطالعه نمونه‌های یادشده از تاریخ بیهقی نشان می‌دهد که زمان در این اثر، همواره در پیوند با معنا، اخلاق، ضرورت و آگاهی ساختاریافته است. زمان بیهقی، مانند زمان هگل، پویا، تأملی و دیالکتیکی است؛ چراکه بیهقی از رویداد به فرایند، از تقویم به قضاوت، و از لحظه به کلیت تاریخ حرکت می‌کند. در این تطبیق، می‌توان گفت که تاریخ بیهقی واجد نوعی روایت‌پردازی فلسفی است که بدون استفاده از اصطلاحات نظری، مفاهیمی مانند علیت درونی، تداوم دیالکتیکی، غایت‌مندی تاریخی و قضاوت عقلانی را در خود بازتاب می‌دهد. از این منظر، روایت بیهقی را می‌توان «روایت تاریخی در زمان هگلی» دانست، حتی اگر در سنتی متفاوت شکل‌گرفته باشد.

۳ نتیجه

تحلیل تطبیقی مفهوم زمان تاریخی، در فلسفه هگل و ساختار روایت، در تاریخ بیهقی، نشان می‌دهد که علی‌رغم تفاوت‌های بنیادین در زمینه‌های فلسفی، تاریخی و فرهنگی، می‌توان شباهت‌های قابل‌تأملی، میان این دو نگرش، یافت. آنچه این دو اثر را به هم پیوند می‌دهد، درک عمیق از زمان، به‌مثابه مفهومی پیچیده، غیرخطی، و وابسته به معنا و آگاهی است؛ نه صرفاً، به‌عنوان ظرفی خنثی

صرف، بلکه روشی برای بازاندیشی در ماهیت روایت‌تاریخی در سنت‌های گوناگون، است. این تطبیق، نشان داد که در متن‌های کلاسیک غیرغربی نیز، ظرفیت‌های بالایی، برای درک فلسفی از تاریخ، وجود دارد. روایت بیهقی، در بستر تجربه تاریخی ایران، واجد درکی از زمان است که هم به گذشته وفادار است و هم به آینده می‌اندیشد؛ هم به جبر تاریخ و هم به مسئولیت اخلاقی افراد می‌پردازد. این زمان، همان زمان تاریخی است که هگل، در پی آن بود؛ زمانی که در آن، تاریخ، نه رخداد صرف، بلکه معنا، تضاد، و آگاهی، است. به نظر می‌رسد در پایان، بیان این نکته نیز ضروری است که هرگونه مقایسه میان هگل و بیهقی، بدون در نظر گرفتن تفاوت‌های روش‌شناختی، ناقص خواهد بود. فلسفه تاریخ هگل دستگامی نظام‌مند، کلان‌نگر و عقلانی است که هدف آن تبیین فرایند کلی خودآگاهی روح در بستر زمان است. در مقابل، تاریخ‌نگاری بیهقی مبتنی بر تجربه زیسته، روایت‌گری جزئی و تحلیل‌های اخلاقی - سیاسی است. او برخلاف هگل، هیچ‌گاه در پی ساختن نظریه‌ای کلان درباره تاریخ نیست، بلکه رخدادهای را با تکیه بر حافظه شخصی و اسناد درباری بازمی‌نماید. بنابراین شباهت‌های دیالکتیکی میان دو متن، محصول همگرایی ناخواسته در سطح روایت است نه اشتراک در بنیان‌های فلسفی.

بسیاری از روایت‌های او، نوعی منطق اخلاقی-تاریخی، دیده می‌شود که در آن، ستم، ظلم، ناسپاسی و فساد، درنهایت، به شکست و زوال، می‌انجامد. این نگاه به سرنوشت تاریخی، نشانگر نوعی «غایت‌مندی تلویحی» در دستگام ذهنی بیهقی است؛ گویی تاریخ، بی آنکه الزاماً دارای مقصدی روشن باشد، از درون خود، قواعدی اخلاقی و ضروری برای بقا و سقوط تولید می‌کند. مسئله دیگر، نقش زبان و روایت، در تکوین زمان تاریخی، است. از دیدگاه هگل، تاریخ بدون روایت، بی‌معناست؛ چراکه تاریخ، تنها در بازنمود و فهم رخدادهاست که معنا می‌یابد. زبان تاریخ، حامل عقل است و روایت، ابزار انتقال آن. در تاریخ بیهقی نیز زبان، تنها رسانه بیان نیست، بلکه خود، خالق ساختار دیالکتیکی معناست. جملات طولانی، توصیف‌های چندلایه، تعلیقات نحوی و تأکیدهای معنوی، در نثر بیهقی، ساختاری می‌آفریند که در آن، روایت نه فقط حامل پیام، بلکه زمینه‌ساز بروز تفکر تاریخی است. البته تفاوت‌های روش‌شناختی نیز، میان این دو نگرش، وجود دارد. فلسفه تاریخ هگل، بر بُعد عقلانی، نظام‌مند، و کل‌گرایانه، تأکید دارد؛ درحالی‌که تاریخ بیهقی، محصول تجربه‌ای فردی، جزئی‌نگر و گاه پراکنده است. اگرچه بیهقی، گاه نگاهی فرادست به تاریخ دارد، اما دستگام تئوریک یکپارچه‌ای برای تحلیل ندارد.

در نتیجه می‌توان گفت خوانش تاریخ بیهقی از منظر فلسفه تاریخ هگل، نه فقط یک تطبیق

منابع

- اتکینسون، آر.اف (۱۳۷۹)، فلسفه تاریخ، روش‌شناسی و تاریخ‌نگاری، ترجمه حسینعلی نوذری، چاپ اول، تهران: طرح نو.
- بیهقی، ابوالفضل محمدبن حسین (۱۳۸۳)، تاریخ بیهقی، تصحیح علی‌اکبر فیاض، به اهتمام دکتر محمدجعفر یاحقی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- دونت، ژاک (۱۳۸۱)، درآمدی بر هگل، ترجمه محمدجعفر پوینده، تهران: چشمه.
- راغب، محمد (۱۳۹۵) روایت‌شناسی تاریخ‌نگارانه تاریخ بیهقی، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام.
- روژه، گاردوی (۱۳۶۲)، در شناخت اندیشه هگل، ترجمه: باقر پرهام، تهران: آگاه.
- سینگر، پیتر (۱۳۷۹)، هگل، ترجمه عزت‌الله فولادوند، تهران: طرح نو.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۵۲)، تاریخ ادبیات ایران، جلد دوم، چاپ ششم، تهران: ابن‌سینا.
- صهبا، فروغ (۱۳۸۷)، «زمان در تاریخ بیهقی بر اساس نظریه زمان در روایت»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۲۱، صص: ۱۱۲-۸۹.
- کاپلستون، فردریک (۱۳۶۷)، تاریخ فلسفه، جلد ۷، ترجمه داریوش آشوری، تهران: علمی - فرهنگی.
- کلباسی اشتری، حسین و رستمی جلیلیان، حسین (۱۳۹۵)، «بررسی تفسیر هیدگر در باب جایگاه و مرتبه تفکر یونانیان در فلسفه هگل»، تأملات فلسفی، شماره ۱۷، پاییز و زمستان، صص: ۷۷-۱۰۲.
- کیمپل، بن (۱۳۷۳)، فلسفه تاریخ هگل، ترجمه عبدالعلی دست‌غیب، تهران: بدیع.
- مارتین، والاس (۱۳۸۲)، نظریه‌های روایت، ترجمه محمد شهبان، تهران: هرمس.
- مجتهدی، کریم (۱۳۷۰)، درباره هگل و فلسفه او، تهران: امیرکبیر.
- نجومیان، علی (۱۳۸۵)، «تاریخ، زبان و روایت»، پژوهشنامه علوم انسانی، شماره ۵۲، صص: ۳۱۸-۳۰۵.
- هگل، گ. و (۱۳۳۶)، عقل در تاریخ، ترجمه حمید عنایت، تهران: دانشگاه صنعتی آریامهر.
- هیپولیت، ژان (۱۳۶۵)، مقدمه بر فلسفه تاریخ هگل، ترجمه باقر پرهام، تهران: آگاه.
- وال، ژان (۱۳۸۷)، ناخشنودی آگاهی در فلسفه هگل، ترجمه باقر پرهام، تهران: آگاه.
- والش، دبلیو. اچ (۱۳۶۳)، مقدمه‌ای بر فلسفه تاریخ، ترجمه ضیاء الدین علایی طباطبایی، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.
- یاسپرس، کارل (۱۳۷۳)، آغاز و انجام تاریخ، ترجمه محمدحسن لطفی، چاپ دوم، تهران: خوارزمی.

References

- Abbasi, Morteza, Sharifi Valdani, Gholamhossein, & Tahereh Khoshhal Dastjerdi. (2021). "Whoever Sells Sweetness, Customers Will Flock to Them: A Perspective on the Elements Enriching Sa'di's Language in the Ghazals." *Fanon-e Adabi (Literary Techniques)*, Vol. 13, No. 3 (Serial No. 36), pp. 147-164. <https://doi.org/10.22108/liar.2018.102126.1193> (In Persian)
- Atkinson, R. F. (2000). *Philosophy of History: Methodology and Historiography*. Translated by Hossein Ali Nozari. 1st ed. Tehran: Tarh e Now. (In Persian)
- Beiser, Fredrick C. (Ed.). (1991). *The Cambridge Companion to Hegel*. Cambridge University Press. (Source entry used for context: *Éternité et historicité de l'esprit selon Hegel*. Paris, Vrin - Bibliothèque d'Histoire de la Philosophie.)
- Beyhaqi, Abu'l Fazl Muhammad ibn Husayn. (2004). *The History of Beyhaqi*. Edited by Ali Akbar Fayyaz, supervised by Mohammad Jafar Yahaghi. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad Press. (In Persian)
- Baird, Forrest E., & Kaufmann, Walter. (Eds.). (1996). *Philosophic Classics*, Vol. IV. Prentice Hall .
- Copleston, Frederick. (1988). *A History of Philosophy*, Vol. 7. Translated by Dariush Ashouri. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Co. (In Persian)
- D'Hondt, Jacques. (2002). *An Introduction to Hegel*. Translated by Mohammad Jafar Pouyandeh. Tehran: Cheshmeh. (In Persian)
- Edwards, Paul. (Ed.). (1967). *The Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 3. The Macmillan Company and The Free Press .
- Hegel, G. W. F. (1970). *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*. Red. von Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag .
- Hegel, G. W. F. (1970). *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Red. von Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag .
- Houlgate, Stephen. (1987). *Hegel, Nietzsche and the Criticism of Metaphysics*. Cambridge: CUP .
- Hyppolite, Jean. (1986). *Introduction to Hegel's Philosophy of History*. Translated by Baqer Parham. Tehran: Agah. (In Persian)
- Inwood, Michael. (1992). *A Hegel Dictionary*. Blackwell Publishers .
- Jaspers, Karl. (1994). *The Origin and Goal of History*. Translated by Mohammad Hassan Lotfi. 2nd ed. Tehran: Kharazmi. (In Persian)
- Kalbasi Ashtari, Hossein, & Rostami Jalilian, Hossein. (2016). "Heidegger's Interpretation of the Place and Rank of Greek Thought in Hegel's Philosophy." *Philosophical Reflections*, No.

- 17 (Autumn & Winter), pp. 77-102. (In Persian)
- Kemp, Ben. (1994). *Hegel's Philosophy of History*. Translated by Abdol Ali Dastgheib. Tehran: Badi'. (In Persian)
- Malabou, C. (2005). *The Future of Hegel: Plasticity, Temporality and Dialectic*. Translated by Lisabeth During: Routledge .
- Martin, Wallace. (2003). *Theories of Narrative*. Translated by Mohammad Shahba. Tehran: Hermes. (In Persian)
- Mojtahedi, Karim. (1991). *On Hegel and His Philosophy*. Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Nojomian, Ali. (2006). "History, Language, and Narrative." *Pazhuhesh nameh ye 'Olum e Ensani (Quarterly Journal of Humanities Studies)*, No. 52, pp. 305-318. (In Persian)
- Ragheb, Mohammad. (2016). *Narratological Historiography of the History of Beyhaqi*. Tehran: Institute for Islamic History Studies. (In Persian)
- Roger Garaudy. (1983). *Understanding Hegel's Thought*. Translated by Baqer Parham. Tehran: Agah. (In Persian)
- Safa, Zabihollah. (1973). *History of Persian Literature, Vol. 2*. 6th ed. Tehran: Ibn Sina. (In Persian)
- Schmitt, Carl. (2004). "Hegel and Marx," in *Historical Materialism* 22.3-4 .
- Sahba, Forough. (2008). "Time in The History of Beyhaqi Based on the Theory of Time in Narrative." *Journal of Literary Studies*, No. 21, pp. 89-112. (In Persian)
- Singer, Peter. (2000). *Hegel*. Translated by Ezzatollah Fooladvand. Tehran: Tarh e Now. (In Persian)
- Surber, J. (1979). "Heidegger's Critique of Hegel's Notion of Time." *Phenomenological Research*, Vol. 39, No. 3 (Mar, 1979), pp. 358-377 .
- Trivers, H. (1942). "Heidegger's Misinterpretation of Hegel's Views on Spirit and Time." *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 3, No. 2, pp. 162-168 .
- Wahl, Jean. (2008). *The Unhappiness of Consciousness in Hegel's Philosophy*. Translated by Baqer Parham. Tehran: Agah. (In Persian)
- Walsh, W. H. (1984). *An Introduction to the Philosophy of History*. Translated by Zia al Din Alaei Tabatabai. 1st ed. Tehran: Amir Kabir. (In Persian)